

Включення польських орденів до нагородної системи Російської імперії як спроба дискредитації атрибутів польської державності

■ Максим Царенко (Вінниця)

Borrowings of decorations from foreign nations were commonplace in the 18th and 19th centuries, when the political map of the world was changing with lightning speed. Yet the attitude toward decorations of states annexed by their more powerful neighbors varied. While the decorations borrowed by Austro-Hungary, such as the German Order and the Golden Fleece Order, ranked highly in the hierarchy of decorations (for a long time the chain taken from the Golden Fleece Order was an element of the empire's coat of arms), France canceled the orders of Madagascar shortly after it was turned into a colony.

Die Entlehnung der auslaendischen Auszeichnungen war nicht etwas Ausserordentliches fuer das 18./19. Jh. vor dem Hintergrund der blitzschnellen Aenderungen der politischen Weltkarte, aber die Auffassung der durch den Staat gestifteten Auszeichnungen, die in das Ordensystem der anderen eingegliedert wurden, war unterschiedlich. Waehrend die entlehnten Orden im Reich Oesterreich-Ungarn – der Deutsche Orden, der Orden des Goldenen Vlieses u.a. – nahmen in der Hierarchie der Auszeichnungen eine ziemlich angesehenen Position ein (die Kette des Goldenen Vlieses wurde fue r laengere Zeit sogar zum Element des Staatswappens des Reiches), hat Frankreich die Orden des kolonisierten Madagaskar sehr schnell aufgehoben.

Нагородна система будь-якого державного утворення, безперечно, є своєрідним символом тієї чи іншої країни. Системи державних нагород переживають періоди розквіту і занепаду, поповнюються чи скорочуються, а інколи переходять під юрисдикцію іноземних держав. Простежуючи долю нагородних систем, можна робити певні висновки щодо ставлення владних структур до ідей, подій та постатей, уособлених у відзнаках, формувати уявлення про певні аспекти розвитку суспільної думки.

Запозичення іноземних нагород не було чимось незвичайним для XVIII–XIX століть, коли політична карта світу змінювалася з блискавичною швидкістю, а й ставлення до відзнак державних утворень, які включалися до складу інших, було досить різним. Якщо в Австро-Угорщині — запозичені ордени — Німецький, Золотого Руна тощо — займали доволі престижні місця в ієрархії нагород (на тривалий час ланцюг ордена Золотого Руна став навіть елементом державного герба імперії) [1], то Франція досить швидко скасувала ордени перетвореного на колонію Мадагаскару [2].

У Російській імперії ставлення до запозичених орденів — Св. Анни та Мальтійського — було, в цілому, доволі стриманим та безумовно коректним — незалежно від часу перебування нагороди у системі державних відзнак. Доля ж польських орденів, включених до системи

державних нагород Російської імперії у першій половині XIX ст., є доволі своєрідною та заслуговує детального дослідження, яке б дало можливість оцінити ставлення імперської влади до ідей польської незалежності, відзеркалених у нагородах — ордені Білого Орла, Святого Станіслава та «Віртуті Мілітарі» («Військових заслуг»). Це питання є тим більш актуальним через вплив «російського» періоду існування польських орденів на їхню подальшу долю.

Можна сказати, що система державних нагород дореволюційної Росії комплексно досліджувалася багатьма російськими авторами [3–6]. Проте, хоч їхні праці та праці інших дослідників, були доволі детальними, питання ставлення імперської влади та суспільства в цілому до орденів польського походження розглядалося побіжно. Дещо краще цей аспект розглядався польськими науковцями — зокрема, Вандою Бігошевською [7], але у Польщі питання досліджувалося під кутом суто польської проблематики. Ця стаття має на меті стислий аналіз процесу включення польських нагород до системи державних відзнак Російської імперії, розгляд механізму штучної моральної девальвації названих орденів та формулювання припущення щодо причин зниження їхнього статусу (порівняно з місцем у нагородній ієрархії незалежної Польщі).

Орден Білого Орла

Орден Білого Орла було засновано у 1705 р. польським королем Августом II — союзником Росії у Північній війні 1700—1721 рр. Орден був відзначений і Петро I у 1712 р. Орден Білого Орла не надавався з різних причин тим польським воєначальникам, які вели боротьбу проти Росії (у 1792—1794 рр. та у період Наполеонівських війн), тому ставлення до нього російської влади було відносно лояльним. Сучасні дослідники нерідко вказували на відносно високе — третє-п'яте серед вісімнадцятьох — місце нагороди у системі державних відзначень Російської імперії, підкреслюючи, що у 1815—1830 рр. орденем Білого Орла нагороджували лише вихідців з Царства Польського [8].

Проте, польські дослідники чітко вказують, що кавалерами ордена Білого Орла у 1815—1830 рр. стали 68 чоловік, з них лише 23 кавалери були поляками (з цього числа 8 припадає на 1815 р.) [9].

Що ж до місця ордена Білого Орла у російській орденській ієрархії, то був найнижчим серед одноступеневих орденів, а «Правила носіння орденів та медалей» 1889 р. [10] передбачали (залежно від форми одягу та комбінації нагород) шосте-дев'яте місце цієї відзнаки у російській орденській ієрархії.

Єдиний серед російських орденів, орден Білого Орла не мав дня орденського свята та навіть Статуту — він жалувався

Знак ордена Білого Орла, 1831–1836 рр.

Знак ордена Білого Орла, 1856 р.

Знаки ордена Білого Орла, друга половина XIX ст.

Знак ордена Білого Орла, 1899–1908 рр.

Зірка ордена
Білого Орла,
XIX ст.

Знак та зірка
ордена Білого Орла,
1917 р.

виключно на розсуд монарха. Великі князі отримували цей орден автоматично – при народженні (разом з орденами Св. Андрія Первозванного, Св. Олександра Невського, Св. Анни I ступеня, Св. Станіслава I ступеню), що позбавляло сенсу подібні «нагородження». При ордені Білого Орла не існувало благодійних установ (як це було властиво для інших російських орденів), не виплачувалися пенсії. Відсутність цих, хоча і примарних, ознак орденського братерства, духовної спільності кавалерів, природно негативно впливали на імідж нагороди у суспільстві.

Відомо, що віце-адмірал П. Нахімов, отримавши цю нагороду у січні 1855 р. [11], був просто ображений, бо розраховував на бойову нагороду, а не на своєрідний сувенір від Миколи II. Звичайно, крім високих урядовців і представників дому Романових, просто прикрашених синьою стрічкою ордену Білого Орла, можна назвати справді видатних кавалерів – зокрема, науковця П. Семенова-Тянь-Шаньського і митця І. Айвазовського.

Але ці поодинокі випадки нагороджень за реальні заслуги навряд чи могли суттєво підняти авторитет нагороди. З іншого боку, репутації ордену Білого Орла зашкодили такі кавалери, як шефи жандармів О. Бенкендорф, М. Мезенцев, А. Дрентельн [12]. Втім, відносно невелика кількість нагороджень цим орденем не погіршила імідж нагороди (сформований ще за часів Польської незалежності) серед поляків, тому у січні 1921 р. орден Білого Орла було відновлено як вищу нагороду Польщі. Його кавалерами у 1921–1939 рр. стали 111 осіб (серед них 24 поляки) [13]. Після Другої Світової війни прорадянський польський режим не відновлював орден Білого Орла.

Орден Святого Станіслава

Значно менше пощастило ордену Святого Станіслава, заснованому у травні 1765 р. Якщо спочатку кавалер ордену мав довести шляхетність свого походження до четвертого коліна (як по лінії батька, так і по лінії матері), а сама нагорода мала один ступінь, то вже 1815 р. було встановлено чотириступеневий поділ ордену, а невдовзі започатковано практику, згідно якої факт нагородження ставав підставою для набуття дворянства. Передбачалося і відзначення орденем Св. Станіслава за вислугу років.

Це радикально порушувало задум творців ордену, ставило під сумнів його елітарний характер, нівелювало його високий авторитет та відкривало доступ до

нагород і шляхетства відносно великій кількості офіцера, чиновництва та буржуазії. Якщо у 1765–1795 рр. кавалерами ордену Св. Станіслава стали 1744 особи [14], то починаючи з 1831 р. цю нагороду отримували щорічно сотні і тисячі людей. Траплялися роки, коли серед нагороджених російських офіцерів частка новоспечених кавалерів ордену Св. Станіслава сягала майже половини [15].

Статут ордену Св. Станіслава був затверджений імператором Миколою I лише 1839 р. (при цьому четвертий ступінь нагороди скасовувався), а орденське свято було призначено на 25 квітня (7 травня за новим стилем) – день заснування ордену, а не день святого (8 травня) – як це було прийнято для більшості російських орденів.

Статут ордену Св. Станіслава передбачав доволі широкий діапазон заслуг – від 15-річної вислуги чи пожертвування на благодійні цілі до «попередження заворушень» (для поліцейських офіцерів) [16]. Зрозумівши, що такими темпами дворянство збільшуватиметься надто швидко, у 1845 р. Микола I просто заборонив представляти до нагородження орденем Св. Станіслава II та III ступенів (хоча поодинокі випадки відзначень мали місце).

Цілком можливо, що імператор прагнув з часом просто скасувати нижчі ступені (або й весь орден як такий), бо нагородження орденами Св. Анни II та III ступенів, теж доволі поширених, не припинялося – просто до Статуту цього ордену було внесено зміни, які передбачали набуття кавалерами нижчих ступенів не спадкового, а лише особистого дворянства. Нагородження нижчими ступенями ордену Св. Станіслава відновив лише імператор Олександр II – відповідно обмеживши права на дворянство їхніх кавалерів. Орденем Св. Станіслава заборонялося нагороджувати православних священнослужителів, адже Св. Станіслав визнавався святым лише католицькою церквою (але це не стосувалося мирян, які працювали у православних єпархіальних управліннях, навчальних закладах та навіть в канцелярії Священного Синоду).

На практиці, кавалером нижчих ступенів ордену міг стати кожен офіцер чи чиновник, який мав певну вислугу років. Орден Св. Станіслава офіційно вважався найнижчим в ієрархії орденів дореволюційної Росії (за виключенням короткочасного існування російського антипода «Віртуті Мілітарі»). У суспільній свідомості ця нагорода теж мала досить

скромний авторитет – у творах А. Чехова, І. Карпенка-Карого Станіславські кавалери наділені мало привабливими рисами, а картина П. Федотова «Свіжий кавалер» неприховано висміює орден, більшість кавалерів якого – на той час – були пересічними чиновниками чи амбіційними буржуа. На відміну від ордену Білого Орла, бідні Станіславські кавалери могли отримувати орденські пенсії чи навчати дітей казенним коштом у певних навчальних закладах, але ці благодійні заходи не могли істотно вплинути на імідж девальвованої нагороди.

Хоча серед кавалерів ордену Св. Станіслава «російського» періоду непросто знайти відомі імена, кілька все ж таки можна назвати – меценат П. Терещенко, винахідник міномета Л. Гобято, письменник А. Чехов (відзначений третім ступенем ордену 1900 р. за благодійну діяльність), полководець М. Скобелев (34-річний генерал став кавалером I ступеня з мечами за хоробрість, виявлену при форсуванні Дунаю у 1877 р.) [17], винахідник О. Можайський, штабс-капітан М. Зоценко – майбутній сатирик (знаки III та II ступеня з мечами він отримав у 1915–1916 рр. за бойові подвиги).

Але ці випадки, знову ж таки, не змінюють загальної картини. Доволі характерним є описаний міністром внутрішніх справ П. Валуєвим випадок, коли нагородження орденем Св. Станіслава I ступеня було використане для компрометації опозиційно налаштованого князя Г. Щербатова: «...Він вчинив мені невелику сцену щодо вручення йому Станіславської стрічки. Вона йому ні до чого при грі в опозицію. Власне, для цього я її і випросив.» [18].

В останні роки існування Російської імперії орден Св. Станіслава роздавався так часто, що був майже остаточно девальвований в очах громадськості. Навіть відновлена Річ Посполита утрималася від відродження цієї нагороди – на теренах самої Польщі було надто багато колишніх російських офіцерів та чиновників, прикрашених орденем Св. Станіслава.

Деякі риси цього ордену проглядалися в іншій нагороді – ордені Відродження Польщі, стрічка якого (червона з двома білими смужками) повторювала кольори Станіславської стрічки взірця 1765 р. (в Росії орден носився на червоній стрічці з чотирма білими смужками) [19]. Але постать Св. Станіслава є шанованою у

Польщі та за її межами, тому дещо пізніше орден був відновлений – хоч і як громадське відзначення. Орден Св. Станіслава існує і в Україні – як громадська благодійно-нагородна організація елітарного характеру, що, безперечно, наближує його до первинного статусу. Діяльність української орденської структури дістала офіційне схвалення як з боку Вселенського Православного Патріарха Варфоломія, так і Папою Римським Іоанном Павлом II.

Орден «Віртуті Мілітарі»

Найбільш цинічно імперська влада поставилася до ордена «Віртуті Мілітарі». Аналогічна за статутними положеннями до російського ордена Св. Георгія, ця нагорода була суто бойовою. Засновано її було у 1792 р. для відзначення військових у війні проти Росії, тому імперська влада завжди ставилася до цього ордена негативно. У 1815 р. імператор Олександр I дипломатично відмовився прийняти від польської депутації знаки першого ступеня «Віртуті Мілітарі», попросивши орден найнижчого ступеня.

Нагородження цією відзнакою було наказано припинити у 1820 р. Орден асоціювався з боротьбою проти Росії, тому його було відновлено підчас повстання 1830–1831 рр. (загалом його кавалерами стали 3863 особи) [20]. Після придушення повстання імператор Микола I доволі довго вирішував долю «Віртуті Мілітарі» – лише 31 грудня 1831 р. (12 січня 1832 р.) він видав наказ щодо статусу цієї нагороди, хоча рішення стосовно орденів Білого Орла та Св. Станіслава було прийнято ним ще 17 (29) листопада 1831 р.

Цинічна винахідливість імператора межувала з чорним гумором – престижний польський орден був перетворений на масову відзнаку для учасників придушення повстання. «Польський хрест відзнаки за військові достоїнства» був поділений на п'ять ступенів, чотири з яких були офіцерськими: перша – хрест, зірка та стрічка через плече (для вишого генералітету до корпусного командира включно); друга – нашійний хрест (генералам та військовим лікарям у чині дійсного статського радника); третя – нагрудний золотий хрест з емаллю (штаб-офіцерам та лікарям відповідних чинів); четверта – нагрудний золотий хрест без емалі (для обер-офіцерів та лікарів відповідних чинів); п'ята – срібний нагрудний хрест (для нижніх чинів).

Нагородженню підлягали «всі без виключення стройові чини військ, що перебували в діях – боях проти заколотників в межах Царства Польського». Серед нестройових на відзнаку могли претендувати священники, медичні чиновники та нижні чини медичного відомства, які виконували свої обов'язки на полі бою. У 1834 р. нагородження було поширене на чиновників корпусних та дивізійних штабів, комісаріатського та провіантського відомств, берейторів, коновалів тощо. Через три роки було вирішено нагородити всіх чинів, які, хоч і не брали участь у бойових діях, але належали до частин, дислокованих на території Царства Польського. Подібних псевдodemократичних роздач нагород російська система державних відзнак ще не знала – «Віртуті Мілітарі» на короткий час став наймасовішим військовим відзначенням.

Єдина помітна відмінність між престижним польським орденем та масовою нагородою полягала у даті на хресті: «1792» було змінено на «1831», проте крім зовнішнього вигляду ці відзнаки не мали нічого спільного. Кінцевим терміном для представлення до нагородження імператор встановив 1 січня 1843 р., але реально роздача орденів припинилася ще в середині 1830-х років, після чого «Віртуті Мілітарі» фактично припинив своє існування в Росії. Подібним спотворенням сутності ордена Микола I прагнув назавжди викреслити його з історії, попередньо дискредитувавши.

Але незалежна Польща відновила орден «Віртуті Мілітарі» у 1919 р., причому першими його кавалерами стали офіцери та солдати, які відзначилися у битвах польсько-радянської війни. Збереглася ця нагорода і у повоєнній польській державі. Варто зауважити, що влада пострадянської Польщі скасувала рішення попередників щодо нагородження деяких одіозних політиків – зокрема, радянського лідера Л. Брежньєва.

У польських нагородах відбивалася історія боротьби за державність, тому імперська влада, приєднавши значну частину польських територій, прагнула позбавити поляків цих символів незалежної країни. Саме таку мету могло переслідувати включення трьох польських орденів до системи державних відзнак Російської імперії. Механізм штучної моральної девальвації польських орденів дещо різнився – перетворення ордена Білого Орла на імператорський подарунок, позбавлений будь-яких критеріїв заслуг

кавалерів, позбавлення елітарного статусу ордена Св. Станіслава чи принизлива трансформація ордена «Віртуті Мілітарі» на «антинагороду» – і міг залежати від практики застосування цих відзнак у незалежній Польській державі. Незважаючи на це, всі три ордени були з часом відновлені – у вигляді державних нагород незалежної Польщі чи міжнародних громадських відзнак, наближених за організацією до традиційних духовно-лицарських орденів. Відновлення престижних польських орденів є свідченням їхнього високого авторитету як атрибутів державності, які не змогла ліквідувати іноземна влада.

Список літератури

1. Marko A. Auszeichnungen der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie und die Zwischenkriegszeit. – Linz, 1996. – S.6.
2. Спасский И. Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года. – Л., 1963. – С. 122.
3. Мурашев Г. А. Титулы, чины, ордена. – СПб, 2002. – 349 с. 4.
4. Шенелёв Л. Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М., 2004. – 423 с.
5. Кузнецов А. А. Ордена и медали России. – М., 1985. – 172 с.
6. Пуронен В. С. Оружие. Мундиры. Знамена. Ордена. – СПб, 2003. – 302 с.
7. Bigoszewska W. Polskie ordery i odznaczenia. – Warszawa, 1989. – 140 s.
8. Шенелёв Л. Е. Указ. соч. – С.363.
9. Bigoszewska W. Op. cit. – S.12.
10. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III. Том IX. № 6445. – СПб, 1890.
11. Кузнецов А. А. Указ. соч. – С. 85.
12. Сысоев Н. Невидимый фронт государства Российского // Братишка. – 2004. – №10 (79). – С. 69; Сысоев Н. Судьба императорского телохранителя // Братишка. – 2005. – №3 (84). – С. 73, 74.
13. Bigoszewska W. Op. cit. – S.45.
14. Ibid. – S.18.
15. Волков С. В. Русский офицерский корпус. – М., 1993. – С. 341.
16. 100 великих наград. – М., 2002. – С. 126.
17. Дуров В. «Святой Георгий» – за храбрость // Братишка. – 2004. – №10 (79). – С. 76.
18. Шенелёв Л. Е. Указ. соч. – С. 376.
19. Bigoszewska W. Op. cit. – Ss. 56, 18.
20. Ibid. – S. 35.

Знак ордена Станіслава I ступеня, 1836–1841 рр.

Знак ордена Станіслава I ступеня, 1870 р.

Знак ордена Станіслава II ступеня, 1860 р.

Знак ордена Станіслава III ступеня, 1838 р.

Зірка ордена Станіслава, 1855 р.

Знак ордена Станіслава III ступеня для нехристиян, 1841 р.

Знак ордена Станіслава II ступеня з мечами, 1908–1917 рр.

Знак ордена Станіслава II ступеня, 1896 р.

Знак ордена Станіслава з мечами II ступеня, 1917 р.

*Знак ордена Virtuti Militari
I ступеня, перша половина XIX ст.*

*Зірка ордена Virtuti Militari,
перша половина XIX ст.*

*Знак ордена Virtuti Militari
II ступеня, перша половина XIX ст.*

*Знак ордена Virtuti Militari
III ступеня, перша половина XIX ст.*

*Знак ордена Virtuti Militari
IV ступеня, перша половина XIX ст.*

*Знак ордена Virtuti Militari
V ступеня, перша половина XIX ст.*